

Gegeven de betekenis van islamitisch familierecht

Citation for published version (APA):

Rutten, S. W. E. (2017). *Gegeven de betekenis van islamitisch familierecht: Samenloop van Europese en islamitische familierechtsordes; Nederland als voorbeeld*. Maastricht University.
<https://doi.org/10.26481/spe.20170331sr>

Document status and date:

Published: 31/03/2017

DOI:

[10.26481/spe.20170331sr](https://doi.org/10.26481/spe.20170331sr)

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

Gegeven de betekenis van islamitisch familierecht

*Samenloop van Europese en islamitische
familierechtsordes; Nederland als voorbeeld*

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar
Islamitisch Familierecht in een Europese Context aan de Faculteit der
Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Maastricht
op vrijdag 31 maart 2017 om 16.30 uur door

Susan Rutten

Geachte rector-magnificus, decaan van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid, leden van het cortège, collega's, familie, vrienden en studenten

Intro

“Voor hoe lang willen jullie trouwen?”, vroeg de Mullah aan het Iraanse koppel dat voor hem zat. “Voor een half jaar. Daarna willen we echt trouwen”, zeiden de geliefden.

‘Gegeven de betekenis van islamitisch familierecht’.

Waarom deze titel? Hiermee wil ik twee boodschappen uitdragen.

De eerste is *dat* islamitisch familierecht in Europa van betekenis is. Dat is niet een vraag, maar dat is een gegeven. Waarom dat zo is, en wat dan die betekenis is, zal ik u in deze rede uiteenzetten. Dat gegeven noopt ertoe dat ook het Nederlandse rechtstelsel hiermee rekening heeft te houden en, waar zij nog geen antwoord heeft, een antwoord zal moeten vormen. En dus daarom: ‘Gegeven de betekenis van islamitisch familierecht.’

De tweede verwijzing die de titel inhoudt, heeft te maken met de vraag wat dit islamitisch familierecht nou daadwerkelijk *betekent*. Die vraag zal ik opwerpen voor rechtsfiguren uit het islamitische familierecht die we in het Nederlandse recht niet kennen. Wat betekenen zij daadwerkelijk? En wat zou, gegeven de werkelijke betekenis van deze onbekende rechtsfiguren, de reactie van het Nederlandse recht dan moeten zijn?

Hoe moeten we bijvoorbeeld een tijdelijk huwelijk, dat bekend is in de islamitische shi'itische rechtsleer duiden, dat enkel wordt aangegaan om het hebben van intieme contacten voor een bepaalde periode toe te staan? Kan dat wel als een huwelijk worden aangemerkt?

Doorwerking van islamitisch familierecht in Nederland

Voor moslims in Nederland geldt dat zij, behalve met de Nederlandse rechtsorde, vaak een band hebben met ten minste twee andere rechtsordes of normatieve ordes.¹ De eerste is de sociale rechtsorde van de eigen gemeenschap; islamitische familierechtsnormen en – waarden kunnen werken als sociale en morele normen. Het kunnen persoonlijke, religieuze of morele overtuigingen zijn, of sociale normen van de gemeenschap waarvan iemand deel uitmaakt. De tweede rechtsorde is de buitenlandse rechtsorde: het in het land van herkomst geldende islamitische familierecht. Moslims krijgen vaak nog te maken met de rechtsorde van hun eigen land van herkomst of land van herkomst van hun ouders of grootouders.

Mensen bepalen in belangrijke mate zelf welke normen uit welke rechtsorde zij naleven. Zij kunnen navigeren tussen al deze normen en rechtskringen.

Hierdoor krijgt de Nederlandse rechtsorde met het in het buitenland geldende islamitisch familierecht te maken, als zijnde statelijk recht; én, als niet statelijk ‘recht’, met de sociale

¹ In het vervolg van de rede zal ik van ‘rechtsordes’ spreken. Hiermee wordt bedoeld op rechtsordes in ruime zin, normatieve ordes die geen officiële rechtsordes zijn, daaronder begrepen.

werking van het islamitisch familierecht waar dit door mensen wordt gevolgd omdat ze dit recht als bindend ervaren.

Wat ik wil laten zien is dat dit tot hele concrete rechtsvragen kan leiden.

Aan de hand van enkele voorbeelden zal ik laten zien wat thans het antwoord van het Nederlandse recht hierop is, waar wordt tekort geschoten, en hoe nagedacht kan worden over mogelijke verbeteringen. Ik kies daarmee voor een juridische en instrumentele benadering van het vraagstuk, en bewust niet voor een morele, althans dat is niet mijn bedoeling.

Drie thema's

Deze aspecten wil ik met u nalopen aan de hand van drie thema's. Het zijn ook de thema's waarop ik in het verleden mijn onderzoek heb gericht en die ik hoop ook als leerstoelhouder de vereiste aandacht te kunnen blijven geven.

1. Het eerste thema betreft rechtsfiguren uit het islamitische familierecht die in het Nederlandse rechtssysteem niet bekend zijn.
2. Het tweede thema betreft de samenloop van het buitenlands islamitische familierecht enerzijds en de Nederlandse rechtsorde anderzijds.²
3. Het derde thema betreft de samenloop van het in Nederland geldende formele Nederlandse recht enerzijds en het informeel levende islamitische familierecht anderzijds.³

Islamitisch recht en islamitisch familierecht

Islamitisch familierecht werd, als onderdeel van 'het islamitisch recht', ontwikkeld grofweg gezegd vanaf de zevende tot de elfde/twaalfde eeuw na Christus. Met de Koran en de overleveringen van de profeet Mohammed als basis, hadden geleerden door eigen uitleg, interpretatie en redeneringen, een rechtssysteem ontwikkeld: 'het islamitische recht'. Aanvullende bronnen die hierbij werden gebruikt, konden per school verschillen.⁴

Anders dan de overige rechtsgebieden, heeft het islamitische familie- en erfrecht tot op de dag van vandaag in de meeste moslimlanden haar betekenis behouden. In de vorige, dus de twintigste eeuw hebben de meeste van deze landen dit recht gecodificeerd, vastgelegd in wetten. In de regel werd daarbij de leer gevolgd van de rechtsschool of stroming die in het desbetreffende land de heersende was. Hier en daar maakten landen van de gelegenheid gebruik om op onderdelen modernisering door te voeren. Dat verschilt echter per land.

² Een dergelijke samenloop van buitenlands familierecht en Nederlands recht doet zich vanzelfsprekend niet alleen voor in de verhouding met landen waar op islamitisch recht gebaseerd familierecht geldt, maar kan ten opzichte van alle landen spelen. Tot op zekere hoogte kan aan hetgeen bij thema 2 wordt besproken, daarom een ruimere werking worden toegekend.

³ Een dergelijke samenloop van formeel Nederlands recht en informeel levend familierecht doet zich niet alleen voor in de verhouding tot moslims, maar ook ten opzichte van andere religieuze en culturele/traditionele gemeenschappen die eigen familietradities kennen. Aan hetgeen bij thema 3 wordt besproken, kan dan ook een ruimere werking worden toegekend.

⁴ Van der Velden 2016, Hoofdstuk 1, p. 25-76.

Door de verschillen tussen de islamitische rechtsscholen en verschillen in ontwikkelingen die nadien in de uiteenlopende landen nog hebben plaatsgevonden, verschilt het familie- en erfrecht per land en kan de beleving ervan per persoon verschillen, en krijgen we ook in Nederland te maken met deze diversiteit in islamitisch familierecht.

Voorbeeld 1

Met een eerste voorbeeld wil ik de eerste twee thema's inleiden: de onbekende rechtsfiguren, en de samenloop van het in het buitenland geldende islamitische familierecht enerzijds en het Nederlandse recht anderzijds.⁵ Deze samenloop is aan de orde in grensoverschrijdende situaties.⁶

Het voorbeeld.⁷

In Egypte is een huwelijk gesloten tussen een Egyptische man en een Egyptische vrouw. Bij dit huwelijk werd afgesproken dat de man aan de vrouw een bruidsgave zou betalen, bestaande uit een gouden ceintuur, drie gouden armbanden en daarnaast een bedrag van 200.000 Egyptische pond, omgerekend ongeveer 11.000 euro. Het echtpaar verhuist naar Nederland. Hier krijgen zij drie kinderen. Na jarenlange ruzie besluit de vrouw bij de Nederlandse rechter echtscheiding te vragen. Zij verzoekt tevens betaling van het nog resterende deel van de bruidsgave, zijnde 11.000 euro; de gouden ceintuur en sieraden had zij immers al bij de huwelijksluiting ontvangen. Verder vraagt zij om maandelijkse alimentatie voor haar zelf en voor haar kinderen.

Tijdens de echtscheidingsprocedure bij de Nederlandse rechter wordt echter duidelijk dat het huwelijk in Egypte al tot een einde is gebracht, en wel via een door de man in Egypte gerealiseerde verstotingsprocedure. In verband met deze verstoting had de Egyptische rechter de man verplicht om aan de vrouw een aantal zaken te betalen, te weten:

- kinderalimentatie;
- een maandelijkse vergoeding voor de verzorging van de kinderen, de zogenaamde *hadhana*-vergoeding; en
- een schadeloosstelling voor de vrouw vanwege de echtscheiding, de zogenaamde *mut'a*.

Hier zie je dus dat een echtpaar dat in Nederland woont, in Egypte een volledige scheidingsprocedure, althans verstotingsprocedure realiseert, met alles erop en eraan. De

⁵ Feitelijk kan er ook een samenloop zijn van buitenlands 'informeel recht' enerzijds en Nederlands recht anderzijds, met andere woorden dat rechtsverhoudingen in het buitenland tot stand worden gebracht volgens traditioneel aldaar niet officieel geldende islamitische rechtsnormen. In deze rede is ervoor gekozen om aan deze situaties niet apart aandacht te besteden.

⁶ Buitenlands islamitisch familierecht kan ook worden toegepast op buitenlandse diplomatieke vertegenwoordigingen, zoals consulaten, die zich in Nederland bevinden. Strikt gezien is hier, dus als rechtsverhoudingen worden tot stand gebracht op buitenlandse consulaten in Nederland, geen sprake van grensoverschrijdende zaken.

⁷ Een enigszins vergelijkbaar geval dat als inspiratie voor dit voorbeeld heeft gediend, is te vinden in de uitspraak van het Gerechtshof 's-Hertogenbosch 9 juli 2015, ECLI:NL:GHSHE:2015:2586, in cassatie bevestigd door de Hoge Raad, HR 9 september 2016, ECLI:NL:HR:2016:2045

vrouw doet echter ook een beroep op de Nederlandse rechtsorde, en vraagt de Nederlandse rechter om nakoming van de onder Egyptische recht gemaakte afspraak over de bruidsgave, en daarnaast om alimentatie naar Nederlands recht vast te stellen.

Thema 1

In dit voorbeeld komen we verschillende figuren uit het islamitisch familierecht tegen die we in ons Nederlandse rechtssysteem niet kennen, namelijk: de bruidsgave, de verstoting, de *hadhana*-vergoeding, en de bij de echtscheiding aan de vrouw toegekende schadeloosstelling.

Laten we eens kijken hoe deze onbekende rechtsfiguren in ons recht worden beoordeeld.

Deze vraag wordt in rechtsgeschillen doorgaans beantwoord in het kader van het internationaal privaatrecht, het IPR. De rechtsvordering moet worden gekwalificeerd om te kunnen worden ondergebracht in een verwijzingscategorie. Probleem is dat voor niet bekende rechtsfiguren geen aparte verwijzingscategorie bestaat. Daarom wordt in de praktijk aangesloten bij een wél bestaande categorie waarin de buitenlandse rechtsfiguur het beste past.

Laat ik aan de hand van de islamitische bruidsgave illustreren waartoe dit kan leiden. Het overeenkomen van een bruidsgave is een essentieel element van het islamitische huwelijk. Alle Europese landen met 'moslim migranten' krijgen dan ook veelvuldig te maken met rechtsvragen over de bruidsgave. Er wordt stevig mee geworsteld; er is veel over geschreven⁸, letterlijk zelfs boeken vol⁹, maar er is nog steeds geen eenduidige bevredigende oplossing.

De bruidsgave betreft een betaling van een geldbedrag of goederen door de man aan de vrouw. In de regel wordt bij de huwelijksluiting zelf maar een deel van de bruidsgave betaald en wordt betaling van het grootste deel uitgesteld.

In Nederland wordt betaling van de nog resterende bruidsgave in de regel in het kader van de echtscheiding verzocht. Sommige rechters brengen de aanspraak op de resterende bruidsgave onder bij de alimentatie, anderen bij het huwelijksvermogensrecht en weer anderen zien het als een zelfstandige op zichzelf staande vordering.¹⁰ De kwalificatie die wordt gegeven, kan echter vergaande gevolgen hebben en is dus zeer bepalend.

Wordt de bruidsgave aangemerkt als alimentatie, dan wordt het verzoek tot betaling ervan ook beoordeeld als een verzoek om alimentatie. Rechters gaan dan draagkracht en behoefte beoordelen. Als de draagkracht bij de man dan ontbreekt, of de vrouw in haar eigen

⁸ O.m. Anver, Rumei and Bakht 2015; Arvidsson 2011; Bano 2011; Büchler 2011, p. 67-69; Christensen 2011; Fournier 2010; Jansen Frederiksen 2011; Løvdaal 2011 en 2008; Mehdi 2014; Mehdi and Nielsen 2011; Rutten 2011, 2009 en 2007 (1); Yassari 2016, 2014, 2013 en 2011.

⁹ Zie met name Fournier 2010; Mehdi 2011 en Yassari 2014.

¹⁰ Zoals een zelfstandige nevenvoorziening bij scheiding, of een verbintenis uit overeenkomst. Over de kwalificatie van de bruidsgave in de Nederlandse rechtspraak: Jordens-Cotran 2000; Onay 2016; Reinhartz 2012; Rutten 2011, 2009 en 2007; Van Oostrom-Streep 2015.

behoefte kan voorzien, en de man dus niet tot betaling van alimentatie kan worden verplicht, blijkt hij dus ook de overeengekomen bruidsgave niet te hoeven voldoen.¹¹

Als de rechter de bruidsgave kwalificeert als een kwestie van huwelijksvermogensrecht, kan dat weer tot heel andere merkwaardige gevolgen leiden. Als het huwelijksvermogensregime blijkt te worden beheerst door Nederlands recht, valt de aanspraak op de bruidsgave plotseling in een gemeenschap van goederen. Dat is merkwaardig want vanuit het perspectief van het islamitisch recht gaat het om een exclusieve aanspraak van de vrouw.¹²

De gevolgen van de kwalificatie beperken zich overigens niet tot het familierecht alleen, maar kunnen zich ook tot andere rechtsgebieden uitstrekken. De Hoge Raad heeft zich moeten uitlaten over de vraag of een door de man aan zijn ex-vrouw uitgekeerde bruidsgave als onderhoudsverplichting in mindering moest komen op zijn belastbaar inkomen. De Hoge Raad (de belastingkamer dus) besliste dat hier geen sprake was van een afkoopsom in de zin van de Wet Inkomstenbelasting, en dat het als bruidsgave betaalde bedrag daarom niet aftrekbaar was.¹³

Een kwalificatie als partneralimentatie zou ook relevant kunnen zijn voor de vraag of een vrouw een nabestaandenuitkering kan krijgen als haar ex-man komt te overlijden. Of voor de vraag of zij ingevolge artikel 108 van boek 6 BW aanspraak kan maken op schadevergoeding jegens degene die voor het overlijden van de man aansprakelijk is.

We zien dus dat de beslissingen van rechters, met name in het familierecht, kunnen leiden tot onbevredigende resultaten. De beslissingen doen geen recht aan de buitenlandse figuur van de bruidsgave; zij doen geen recht aan de verwachtingen van partijen; zij kunnen leiden tot materieel onaanvaardbare resultaten; en voor partijen tot rechtsonzekerheid. Bovendien is het mogelijk dat, wanneer een gang naar de Nederlandse rechter niet leidt tot het door partijen gewenste resultaat, door betrokkenen bekeken wordt of de vordering niet kan worden ingesteld in het buitenland of via informele weg, bij de religieuze autoriteiten uit de eigen gemeenschap. De Nederlandse uitspraak schiet dan haar doel voorbij.

De onvrede wordt veroorzaakt doordat een vreemde rechtsfiguur wordt gehaald uit de context van het rechtstelsel waarvan zij deel uitmaakt; een context waarin bijvoorbeeld geen plaats is voor partneralimentatie na echtscheiding en evenmin voor een deling in het huwelijksvermogen. Een rechtstelsel bovendien, dat kan zijn gebaseerd op andere uitgangspunten en andere beginselen dan die welke aan het Nederlandse stelsel ten grondslag liggen. De samenhang met de rest van dit andere rechtssysteem wordt dus doorbroken. Vervolgens wordt de rechtsfiguur geweld aangedaan door met een Nederlandse rechtsfiguur te worden geassimileerd en binnen een Nederlands niet passend juridisch kader te worden beoordeeld¹⁴.

¹¹ Bijvoorbeeld: Gerechtshof Den Haag 17 december 2008, ECLI:NL:GHSGR:2008:BG9476; Rb Utrecht 10 december 2008, ECLI:NL:RBUTR:2008:BH3018.

¹² Linant de Bellefonds 1965, p. 232.

¹³ Hoge Raad 3 oktober 2014, ECLI:NL:HR:2014:2874.

¹⁴ Deze gedwongen kwalificatie in termen van de eigen rechtsorde en daarmee gepaard gaande problemen wordt ook voor andere landen waargenomen, zie o.m. Fournier 2010. Fournier spreekt hier van 'lost in transplantation' (zie ook Fournier 2013); Shah 2014, p. 14; Yassari 2014, p. 293-312 en 318.

Doordat de bruidsgave naar een ander recht wordt beoordeeld dan de alimentatie of de vermogensdeling, kan dit bovendien leiden tot een cumulatie van aanspraken of juist tot een beperking ervan. Het resultaat waartoe wordt gekomen kan daarmee een palet vormen van niet samenhangende aanspraken en verplichtingen. Een resultaat bovendien dat noch door het buitenlandse islamitische familierecht noch door het Nederlandse recht was beoogd.

Kan het beter?

Het zou beter moeten kunnen. Het IPR beschikt immers zelf reeds over verschillende instrumenten die in de rechtspraktijk opmerkelijk weinig worden gebruikt. Zo zouden rechtsfiguren die het Nederlandse stelsel niet kent, ook in hun eigen gedaante kunnen worden erkend, via een kwalificatie *sui generis*. Daarmee hebben we al wat ervaring. Islamitische familierechtsfiguren die eerder als zodanig werden erkend zijn de *kafala*, een soort pleegouderschap, die met zoveel woorden werd opgenomen in artikel 3 sub e van het Haags Kinderbeschermingsverdrag uit 1996 en in artikel 20 lid 3 van het Kinderrechtenverdrag, en de eenzijdige verstoting, althans eenzijdige beëindiging van een huwelijk, waarvoor we in Boek 10 van ons Burgerlijk Wetboek een aparte voorziening hebben opgenomen (artikel 10:58 BW). Andere mogelijkheden zijn om de vreemde rechtsfiguur te erkennen als een in het buitenland verworven recht (*droits acquis*) of als een buiten Nederland ontstaan voldongen feit (*fait accompli*; artikel 10:9 BW). Het toekennen van rechtsgevolgen aan een in het buitenland plaatsgevonden feit is volgens artikel 10:9 BW mogelijk als het niet-toekennen van die gevolgen een onaanvaardbare schending zou opleveren van het bij partijen levende gerechtvaardigde vertrouwen of van de rechtszekerheid. Dat zal bij een overeengekomen bruidsgave veelal aan de orde zijn. Zou de bruidsgave na als zodanig te zijn erkend, vervolgens, vanwege de samenloop met andere financiële voorzieningen, leiden tot onbevredigende resultaten, dan kunnen deze via aanpassing of afstemming worden gecorrigeerd.

Thema 2

Het voorbeeld dat ik u gaf, illustreert ook de samenloop van twee *formele* rechtsordes: de Egyptische en de Nederlandse, en dat beide rechtsordes daadwerkelijk worden 'gebruikt'. De scheiding wordt zowel in Egypte als in Nederland gevraagd en er worden in beide landen nevenvoorzieningen verzocht.

De vraag of de verstoting in Egypte en de door de Egyptische rechter getroffen voorzieningen, in Nederland geldig zijn, wordt beoordeeld met behulp van de Nederlandse erkenningsregels. Een van de gronden om erkenning te weigeren, en wellicht de belangrijkste weigeringsgrond, wordt gevormd door de openbare orde: erkenning van een buitenlandse beslissing kan worden geweigerd als de beslissing zelf of de gevolgen van erkenning hiervan indruisen tegen onze openbare orde omdat fundamentele beginselen uit de Nederlandse rechtsorde niet worden gerespecteerd. Bij de beoordeling van islamitisch familierecht speelt deze openbare-orde exceptie vaak nog een grote rol.¹⁵

¹⁵ Algemeen: Bernard-Maugiron e.a. 2010.

Bij de vraag wat strijdig is met onze openbare orde, en dus ook wat toelaatbaar is en wat niet, blijkt tegenwoordig het politieke klimaat een rol van betekenis te spelen. Familierechtspraktijken die aan de Islam worden toegeschreven worden eerder strijdig met de openbare orde bevonden dan voorheen.¹⁶ De op 5 december 2015 in werking getreden wet tegengaan huwelijksdwang, die gedwongen huwelijken beoogt tegen te gaan door huwelijken beneden de achttien jaar onmogelijk te maken, en huwelijken tussen neef en nicht alsook polygame huwelijken aan banden te leggen, is hiervan een goed voorbeeld.¹⁷

Wat de islamitische verstoting betreft: Ondanks dat bij de traditionele vorm van de verstoting de gelijkheid van vrouw en man niet wordt geaccepteerd, kan deze in Nederland worden erkend als duidelijk is dat de andere echtgenoot instemt met deze wijze van huwelijksbeëindiging.¹⁸ Stemt de andere echtgenoot hiermee niet in, dan zijn we onverbiddelijk en kan de verstoting niet worden erkend.¹⁹

Dilemma is steeds of je voorrang wil geven aan het respecteren van fundamentele openbare orde beginselen, of dat je prioriteit geeft aan het voorkomen van hinkende rechtsverhoudingen; voorkomen dat iemand in het ene land is gescheiden en in het andere land nog als gehuwd wordt beschouwd. Als je de verstoting niet erkent, en iemand in het buitenland is gescheiden maar in Nederland nog als getrouwd wordt beschouwd omdat de echtscheiding niet wordt erkend, dan zou om de situatie weer gelijk te trekken, een scheiding in beide landen, een dubbele scheiding dus, nodig zijn.

Een andere vraag is of de wetgever en rechter bij het ontwikkelen van rechtsregels rekening willen of zouden moeten houden met de vraag of rechtsverhoudingen en rechtsbeslissingen die in Nederland tot stand worden gebracht, in het land van herkomst of ander buitenland worden erkend. In de discussies over de openstelling van het huwelijk voor personen van hetzelfde geslacht, de vraag of dit huwelijk ook moet worden opengesteld voor partijen die noch door nationaliteit noch door woonplaats met Nederland verbonden zijn²⁰, alsook in de discussie over het scheiden zonder rechter²¹, leek de wetgever oog te hebben voor problemen die partijen zouden kunnen ondervinden met de erkenning in het buitenland. Voor echtscheidingsbeslissingen die door de Nederlandse rechter tot stand worden gebracht, volgt uit een uitspraak van de Hoge Raad dat de Nederlandse rechter niet steeds ambtshalve hoeft na te gaan of bij toepassing van het buitenlandse echtscheidingsrecht, de Nederlandse echtscheidingsbeschikking in het buitenland, in dit geval Marokko, zal worden erkend.²²

¹⁶ Büchler waarschuwt ervoor dat de openbare orde focus moet blijven houden op internationaal erkende fundamentele rechten, en niet een instrument moet worden om de publieke moraal te dienen, Büchler and Latif 2014, p. 79.

¹⁷ Stb. 2015, 354.

¹⁸ Art. 10:58 BW.

¹⁹ Over dit vereiste: Kruiniger 2015, p. 238-241.

²⁰ Initiatiefnota Sjoerdsma 'Wereldwijd jezelf kunnen zijn', TK 2014-2015, 34 102, nr. 2

²¹ Wetsvoorstel scheiden zonder rechter, TK 2014-2015, 34 118, nr. 2.

²² HR 15 september 2006, ECLI:NL:HR:2006:AV9446, r.o. 3.5.2.

Wat de financiële voorzieningen na scheiding betreft: de erkenning hiervan in Nederland zal niet gauw afstuiten op de openbare orde-exceptie. Waar je *hier* tegenaan loopt, is het feit dat beide systemen de financiële voorzieningen na scheiding heel verschillend regelen. Anders dan het Nederlandse recht, kent het Egyptische recht geen langdurige partneralimentatie na scheiding, maar wel allerlei andere financiële voorzieningen.²³ Eigenlijk zou de rechter hier een weg moeten kunnen volgen die uitkomt bij een juist resultaat. Het IPR dwingt hem vooralsnog echter eerst na te gaan of de financiële voorzieningen die de Egyptische rechter heeft getroffen, in Nederland kunnen worden erkend. *Du moment* dat hij hieraan een kwalificatie hangt, bijvoorbeeld kinderalimentatie²⁴, heeft hij zichzelf, zoals we zagen, in de nesten gewerkt, en wordt het moeilijk om tot een evenwichtig resultaat te komen. Hoe moet, als partijen naar rechters van twee landen gaan en daar verschillende voorzieningen vragen, tot een afgestemd geheel worden gekomen?²⁵ Dat is met name lastig als elkaars uitspraken niet worden erkend of door een foute kwalificatie worden verdraaid. Als die afstemming er niet is, kunnen de echtgenoten trachten in Nederland te halen wat zij in Egypte niet kunnen krijgen, en wat zij in Nederland niet krijgen, kunnen zij proberen in Egypte te halen.

Al met al kan de samenloop van buitenlandse islamitische familierechtsordes en de Nederlandse rechtsorde dus leiden tot hinkende rechtsverhoudingen, tot de noodzaak rechtsverhoudingen dubbel te regelen, tot mogelijk 'shopgedrag', en daarmee tot rechtsonzekerheid en tot mogelijk materieel onwenselijke resultaten.

Zolang er geen Verdragen, Verordeningen of beleidsafspraken bestaan tussen beide landen, bepalen deze landen ieder hun eigen beleid. Zij bepalen dan autonoom welke situaties onder hun rechtsmacht vallen, welk recht moet worden toegepast, en wat de voorwaarden voor erkenning van beslissingen uit het buitenland zijn. Ruime bevoegdheidsregels stellen burgers in staat te kiezen in welke rechtsorde zij hun recht willen halen. Het niet erkennen van elkaars beslissingen kan nopen tot het voeren van dubbele procedures, die weer kunnen leiden tot niet op elkaar afgestemde resultaten.

Voorbeeld 2

Met een tweede voorbeeld wil ik het thema inleiden van samenloop van de informele islamitische familierechtsorde enerzijds en het in Nederland geldende officiële formele recht anderzijds. Die samenloop speelt zich vooral af binnen Nederland.²⁶ Mensen houden zich

²³ Kruiniger 2015, p. 129-130; Rutten 2012 (1), p. 32-36; Yassari 2014, p. 218-222.

²⁴ De *hadhana*-vergoeding werd in de Nederlandse rechtspraak al verschillende keren direct of indirect aangemerkt als kinderalimentatie: Gerechtshof Amsterdam 11 maart 2004, NIPR 2004, 210; Centrale Raad van Beroep 31 december 2010, ECLI:NL:CRVB:L2010:BO9659; Gerechtshof Den Bosch 9 juli 2015, ECLI:NL:GHSHE:2015:2586. Over de *mut'a*, de schadeloosstelling: Rb Den Haag, 19 januari 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:455; Gerechtshof Den Bosch 9 juli 2015, ECLI:NL:GHSHE:2015:2586.

²⁵ Zie voor een recent voorbeeld van naast elkaar lopende procedures in Nederland en in Iran, waarin niet alleen de echtscheiding, maar zeker ook de vermogensrechtelijke afwikkeling ervan, waaronder de bruidsgave, een belangrijke rol spelen: Rechtbank Overijssel 8 maart 2017, ECLI:NL:RBOVE:2017:945.

²⁶ Zie echter ook voetnoot 5; moslims in Nederland maken ook gebruik van informele rechtsordes in de landen van herkomst.

aan sociale islamitische normen en waarden uit de eigen kring. Het IPR is dan niet van toepassing. De samenloop moet dus binnen het eigen Nederlandse recht worden beslecht.

Het voorbeeld.

Een gehuwde man uit Soedan woont in Nederland. Zijn echtgenote woont in Soedan. In een moskee in Nederland gaat de man een nieuw, dus tweede huwelijk aan met een in Nederland wonende Soedanese vrouw. Bij dit huwelijk wordt een door de man aan de vrouw te betalen bruidsgave overeengekomen. Uit de relatie worden kinderen geboren die worden grootgebracht in overeenstemming met het islamitisch geloof: zij doen mee aan de Ramadan, en de zoontjes worden besneden, etc.

Na een aantal jaren wordt deze tweede vrouw in Nederland, in het bijzijn van een imam, door de man verstoten. Dit hele tweede huwelijk, inclusief de scheiding, vindt dus plaats buiten de officiële rechtsorde. Een moskeehuwelijk brengt immers in Nederland geen rechtsgeldig huwelijk tot stand. Een imamverstoting in Nederland kan hier niet tot een juridisch geldige echtscheiding leiden.²⁷ Toch gebeurt er daadwerkelijk een en ander. Betrokkenen maken namelijk wel gebruik van het onofficiële, binnen de eigen kring geldende, islamitische huwelijks- en scheidingsrecht, en zijn feitelijk wel degelijk 'getrouwd' en vervolgens wel degelijk weer 'gescheiden'. Moet onze Nederlandse rechtsorde zich hier iets van aantrekken?

Thema 3

Daar waar het gaat om gedragingen uit informele rechtsordes, die zich dus buiten de officiële rechtsorde afspelen, ontbreekt een juridisch vastgelegd kader waarbinnen deze moeten worden beoordeeld.

Incidenteel zijn deze gedragingen voorzien en heeft de wetgever hiervoor een regeling getroffen. Zo is in Boek 1 van het Burgerlijk Wetboek bepaald dat een religieuze huwelijksluiting door een geestelijke, vooraf moet worden gegaan door een burgerlijk huwelijk (artikel 1:68 BW).

Waar de wetgever geen expliciete voorziening treft, maar wel normen geeft die ruimte aan de rechter laten om rekening te houden met de feiten en omstandigheden van het geval, kan binnen de bestaande Nederlandse norm eveneens aandacht zijn voor islamitische achtergronden. Het belang van het kind is zo'n open norm. Bij de invulling daarvan kan de rechter rekening houden met de islamitische omgeving waarbinnen het kind opgroeit.²⁸ Maar ook mishandeling, dwang, of onrechtmatig handelen zijn voorbeelden van open normen. Zo kunnen onaanvaardbare religieuze of culturele praktijken onder de Nederlandse norm worden gebracht, door ze te kwalificeren als mishandeling of als dwang of bedreiging

²⁷ Een voorbeeld uit de Nederlandse rechtspraak waarin eveneens sprake was van een verstoting in Nederland (eerste huwelijk), gevolgd door een islamitisch huwelijk in Nederland (tweede huwelijk) met Somalische partijen, is te vinden in Rb Zeeland-West-Brabant 9 april 2014, ECLI:NL:RBZWB:2014:9408.

²⁸ Voorbeelden in de Nederlandse rechtspraak zijn vrij talrijk en betreffen bijvoorbeeld de jongensbesnijdenis, Rutten 2010, of maatregelen van kindbescherming, Rutten 2012 (2) en 2005. Zie ook Büchler 2011, p. 61-66.

in de zin van de Nederlandse Strafwet (artikel 300 respectievelijk 284 Sr), of als onrechtmatige daad in de zin van het Burgerlijk Wetboek (artikel 6:162 BW).²⁹

Ook daar waar het Nederlandse recht geen dwingend maar regelend recht is, laat het ruimte aan partijen om zelf zaken te regelen, en is er dus ook ruimte voor een regeling in overeenstemming met islamitische familierechtsnormen.³⁰

Het komt echter ook nogal eens voor dat voor familierechtelijke kwesties die zich afspelen in de informele sfeer, geen uitrusting in het Nederlandse recht is te vinden. De Soedanese vrouw met het moskeehuwelijk zal, na door haar echtgenoot te zijn verstoten, géén aanspraak op alimentatie kunnen maken; de afstamming van en gezag over haar kinderen kunnen ongeregeld zijn³¹; omdat haar huwelijk formeel geen huwelijk is, wordt de vrouw civielrechtelijk niet beschermd tegen het polygame karakter van dit huwelijk³², noch tegen de sociale gevolgen die dit huwelijk en de verstoting voor haar kunnen hebben. Sinds relatief kort beginnen wetgever en rechtspraak ook hiérvóór oog te krijgen, en zien we eerste vormen van creatieve rechtsvinding om ook hier bescherming door het seculiere recht te bieden.

Het groter perspectief

Tot nu toe heb ik op microniveau gekeken naar de rechtsvragen die rijzen. Het wordt nu tijd om met een overkoepelende blik naar de samenloop van de drie rechtsordes of normatieve ordes te kijken, en vandaar uit na te denken over mogelijke structurele benaderingswijzen om deze samenloop binnen ons Nederlandse rechtssysteem het hoofd te bieden.³³

Daarbij ga ik uit van de volgende twee uitgangspunten: Het eerste is dat zolang landen islamitisch familierecht in hun officiële recht hebben verankerd en zolang er mensen zijn voor wie islamitische familierechtsnormen en gebruiken sociale of religieuze leidraad vormen, zolang zal islamitisch familierecht in Nederland feitelijk van betekenis zijn. Negeren van islamitisch familierecht is dan geen optie. De werkelijkheid kun je immers niet

²⁹ Over de vraag of de besnijdenis van jongetjes onder omstandigheden kan worden aangemerkt als mishandeling, besliste de Hoge Raad dat in dit geval waar de vader de besnijdenis van zijn zoon had laten uitvoeren zonder de toestemming van de moeder, dat het hof mishandeling had kunnen aannemen, HR 9 december 2014, ECLI:NL:HR:2014:3538. Het niet meewerken aan de totstandkoming van een echtscheiding naar religieus recht kan civielrechtelijk een onrechtmatige daad opleveren (HR 22 januari 1982, *NJ* 1982, 489). Vgl. Jänträ Jareborg 2014 (2), p. 153: de mogelijkheid van de rechter om culturele en religieuze factoren “*upgrade to factors of legal relevance*”.

³⁰ Vgl. Foblets die drie manieren onderscheidt waarop rechtssstelsels ruimte bieden voor religie: 1. Door religieuze voorzieningen in het civiele recht toe te laten, 2. Door het toelaten van partijautonomie, en 3. Door het toelaten van religieuze geschillenbeslechting bij bepaalde geschillen. Foblets 2014, p. xiv.

³¹ Rutten 2016 (1).

³² Strafrechtelijk is dat minder eenduidig, zie Rutten 2016 (2), p. 341-342.

³³ Literatuur over de vraag hoe Europese of westerse rechtsordes structureel kunnen omgaan met religieuze en culturele diversiteit in het familierecht, is omvangrijk. Een greep uit een aantal bijdragen: Aldeeb 1999; Berger 2013; Boele-Woelki e.a. 2014; Büchler 2011; Foblets 2013; Foblets en Yassari 2013; Giunchi 2014; Maclean and Eekelaar 2013; Mair and Örüçü 2011; Malik 2012; Menski 2014; Rohe 2015; Shachar 2001; Shah 2015, 2014 en 2007.

wegpoetsen. Negeren van islamitisch familierecht zou betekenen dat je rechtsgeschillen die zich aandienen, laat voortbestaan zonder hiervoor een oplossing te bieden, en dat je moslims die om bescherming van het Nederlandse recht vragen, in de kou laat staan.

Het tweede uitgangspunt is dat het werken met drie rechtsordes of normatieve ordes slechts een juridisch model is dat behulpzaam kan zijn om van buitenaf naar het thema te kijken³⁴, maar dat dit veelal niet het perspectief van de justitiabelen zelf is, die hun gedrag ook door allerlei andere motieven laten bepalen.³⁵

Bij deze bredere kijk wil ik vier perspectieven of benaderingswijzen aandacht geven. Ieder van die perspectieven kan zelfstandig functioneren, maar gecombineerd kunnen ze elkaar versterken, en belangrijke bouwstenen vormen voor een effectief juridisch bouwwerk.

1 Mensenrechten

Eerste perspectief is dat van de mensenrechten.

Mensenrechten spelen traditioneel een belangrijke rol in de discussie over diversiteit en recht, zeker ook als de Islam en islamitisch familierecht ter sprake komen.³⁶ De rol die mensenrechten bij het onderhavige thema spelen, is heel divers.

Ten eerste bieden mensenrechten een belangrijk middel bij de bescherming van islamitische familierechtswaarden. Niet alleen is dit islamitisch familierecht feitelijk onontkoombaar, ook mensenrechten verplichten ertoe hiermee rekening te houden. Er is de vrijheid van godsdienst; ouders mogen dus hun kinderen opvoeden in de islamitische religie³⁷ en

³⁴ In de literatuur komen ook tal van andere modellen tegen, waarbij beeldspraak niet geschuwd wordt. Een paar voorbeelden: Sona (2014) heeft het over *'archipelagos'*, archipels, eilanden. Zij beschrijft het juridische scenario als een zee, a sea in which we can find various archipelagos corresponding to diverse legal systems or legal orders. In each of these archipelagos different sources of law constantly interact, defining the hierarchy of internal rules of each legal island (p. 115). Ze onderscheidt daarbij drie normatieve ordes: de Europese, de rechtsorde van het 'islamitisch' land van herkomst, en islamitisch recht. Zij concludeert: As a result, a new complex global and dynamic legal network is created from within every European nation state, by European Muslims (p. 137). Francavilla heeft het over een *inclusive comparative approach*, waarin officiële Europese rechtsstelsels, onofficieel recht en niet Europees recht samen worden benaderd, Francavilla 2014, p. 109; Rohe onderscheidt bij een juridisch perspectief drie modellen: 1. Een sterke vorm van rechtspluralisme via parallelle rechtsordes; 2. Eén rechtsorde waarbinnen mogelijk ruimte kan worden gemaakt voor diversiteit; 3. Een model waarin de ruimte voor diversiteit bepaald wordt door de vrijheid die aan partijen wordt gelaten respectievelijk het dwingend karakter van het recht, Rohe 2014, p. 51-55. Menski biedt een model aan voor rechters. Hierin gebruikt hij de metafoor van de vlieger, met aan de vier punten de vier normenclusters: de rechtsstatelijke, de mensenrechten, sociale normen van de gemeenschap en iemands individuele normen en waarden. Die punten zijn via lijnen aan elkaar verbonden en moeten uiteindelijk in een individueel geval, een individuele vlieger, met elkaar in evenwicht worden gebracht, Menski 2014, o.a. p. 39 en 2013; MacFarlane onderscheidt vier mogelijke strategieën: 1. Handhaven van de status quo, 2. Convergentie, 3. Erkenning van islamitische rechtbanken, en 4. Een geregulariseerde marktplaats van private georganiseerdheid (Private Ordering), MacFarlane 2012, p. 244-253.

³⁵ Voor Nederland, zie onder meer de studies van Kulk 2013, Sportel 2016 en 2014 en Storms 2016.

³⁶ Literatuur hierover is omvangrijk. Zie o.m. Jänterä Jareborg 2013.

³⁷ Aldus ook art. 2 van het eerste Protocol bij het EVRM.

bijvoorbeeld hun zoontjes daarom in beginsel ook laten besnijden.³⁸ Ook is er het gelijkheidsbeginsel dat ertoe verplicht om niet gelijke gevallen ongelijk te behandelen naar mate van hun ongelijkheid. Als katholieken in de kerk mogen trouwen, mogen moslims in een moskee trouwen.

In een andere rol bieden mensenrechten ook bescherming tegen islamitische familiewaarden. Zij vormen een ondergrens van hetgeen aan religieuze, culturele of buitenlandse regels en praktijken kan worden geaccepteerd. Eenzijdige verstotingen of polygame huwelijken die tegen de wil van de vrouw worden tot stand gebracht, komen niet door die grens heen. Maar ook gedwongen huwelijken, gedwongen in een huwelijk moeten blijven of andere vormen van sociale onderdrukking die aan iemands vrije ontplooiing in de weg staan, halen die grens niet.

Door religieuze, culturele of traditionele praktijken uitdrukkelijk in het licht van mensenrechten te plaatsen en mensenrechtelijk te *framen*, kan een moreel en politiek statement worden gemaakt³⁹, en wordt een verantwoordelijkheid voor de staat zichtbaar om in actie te komen.

Mensenrechten kunnen ook nog een derde rol, en juist ook een brugfunctie vervullen. Een aantal fundamentele beginselen wordt namelijk in alle drie de rechtsordes gedeeld, zoals de menselijke waardigheid en het belang van het kind. Deze gedeelde waarden kunnen een gemeenschappelijke basis vormen om meer samenwerking binnen de rechtsordes te realiseren. Op die samenwerking kom ik bij mijn vierde punt nog terug.⁴⁰

2 Religieuze en culturele diversiteit als uitgangspunt bij het recht en de rechtsvinding

In het tweede perspectief dat ik wil belichten, wordt ervan uitgegaan dat het recht wordt vorm gegeven door de staat. Met name wetgever en rechter bepalen de inhoud van het recht en bepalen hoe dit moet worden toegepast, en dus ook hoeveel ruimte er zal zijn voor diversiteit en dus ook voor bestaande islamitische familierechtswaarden en gebruiken. Kiest de wetgever voor het gebruik van open normen en regelend recht, of nog sterker: het opnemen van specifieke voorzieningen, dan biedt dit ruimte voor diversiteit.⁴¹ Gebruik van gesloten seculiere normen of het expliciet verbieden of strafbaar stellen van bepaalde religieuze, culturele of traditionele praktijken⁴², beperkt deze ruimte.

Rechters zijn degenen die *in concreto* de normen toepassen, en dus uiteindelijk beslissen over het toelaten van islamitisch familierecht. Dat kan alleen als zij over voldoende kennis beschikken. Rechtspraakonderzoek, rechtsvergelijkend onderzoek en bijscholingscursussen

³⁸ Sinds een aantal jaren is de acceptatie van jongensbesnijdenis in Nederland ter discussie gesteld, onder andere door de KNMG-beroepsgroep: <https://www.knmg.nl/advies-richtlijnen/dossiers/jongensbesnijdenis.htm>.

³⁹ Loenen e.a. 2010, p. 7-14.

⁴⁰ Aldus ook Jänterä Jareborg 2014 (1), p. 100.

⁴¹ Hierboven, bij de bespreking van thema 3, werd hierop al concreter ingegaan.

⁴² Zoals gebeurt in art. 5 onder a van het Vrouwenverdrag en een aantal bepalingen, waaronder art. 37, 38 en 42 van het Verdrag van Istanbul inzake het voorkomen en bestrijden van geweld tegen vrouwen en huiselijk geweld.

bieden de rechter handvatten voor de wijze waarop hij de betrokken belangen in het besluitvormingsproces kan betrekken.⁴³

3 Partijautonomie

Een derde benadering is om zoveel mogelijk aan de mensen zelf over te laten hoe en door welke normen zij hun familierechtelijke verhoudingen willen laten beheersen. Met andere woorden: Partijautonomie zoveel mogelijk ruimte te geven en aan hetgeen mensen dan zelf geregeld hebben, juridische erkenning te verlenen. In deze benadering wordt de verantwoordelijkheid niet langer primair gelegd bij de overheid, maar bij de burgers zelf. Aangesloten wordt bij hun wil, hun intentie. Mensen zelf zijn het beste in staat om de eigen situatie te beoordelen en om aan te sluiten bij hun eigen noden. In de literatuur wordt door meerdere auteurs de partijautonomie gezien als het basisbeginsel om familieverhoudingen, ook die van etnische en religieuze minderheden te reguleren onder het statelijke recht.⁴⁴ Er wordt zelfs gesproken van een theorie van *Cultural Voluntarism*.⁴⁵

Het accepteren van partijautonomie als basisbeginsel, wordt pas echt recht gedaan, als aan partijen zelf wordt overgelaten *hoe* zij hun rechtsverhoudingen tot stand brengen, *bij wie* zij afspraken maken: bij de notaris, de advocaat, mediator, of bij religieuze autoriteiten zoals imam, en *voor welk recht* zij daarbij kiezen: Nederlandse normen of islamitische. Bij het zelf treffen van regelingen kunnen partijen naar believen kijken of zij hierbij aansluiten bij Nederlandse of bij islamitische normen. Naarmate de wetgever minder dwingend recht bevat en minder kiest voor het verbieden van zaken, wordt de ruimte voor partijautonomie groter. In grensoverschrijdende situaties zou het niet moeten uitmaken waar partijen afspraken maken of zaken regelen. Om juridische geldigheid aan de getroffen regelingen te geven, is wel van belang dat ook buiten Nederland gemaakte afspraken, in Nederland zoveel mogelijk worden geaccepteerd.

Het islamitische familierecht laat veel ruimte voor het maken van afspraken.⁴⁶ Mensen kunnen over van alles afspraken maken. Zo kunnen partners die gaan trouwen met elkaar afspreken dat er een bruidsgave door de man aan de vrouw zal moeten worden betaald, dat de vrouw het recht heeft om zonder toestemming van haar man te gaan werken, dat de vrouw het recht heeft te scheiden als haar man een tweede vrouw zou trouwen. Zij kunnen met elkaar afspreken dat bij een eventuele scheiding beide partijen zullen meewerken aan het realiseren van een islamitische scheiding of aan een echtscheiding in het land van herkomst. Wat scheiden betreft, kent islamitisch recht vormen waarin echtscheiding door middel van een wederzijdse overeenkomst wordt gerealiseerd. Ook buiten het huwelijks- en scheidingsrecht is er allerlei vrijheid om familieverhoudingen zelf te regelen. Ouders kunnen afspraken maken over de manier waarop zij hun kinderen zullen opvoeden. Zij kunnen

⁴³ Voor Nederlandse rechtspraak kan worden verwezen naar de *Database* van de Vereniging RIMO: <http://www.verenigingrimo.nl/database>. Rechtspraak uit Europese landen werd in verschillende bundels beschreven, o.m.: Berger 2013; Bernard-Maugiron and Dupret 2010; Böhler 2016; Foblets 2016; Giunchi 2014; Mair, and Örüçü 2011; Shah 2014.

⁴⁴ Foblets 2014, p. xiv-xv. Zie ook: Bix 2012; Estin 2012, p. 118; Fadel 2012, p. 196; Jänterä-Jareborg 2012.

⁴⁵ Eekelaar 2010, p. 344-355; Malik 2012.

⁴⁶ Zie bijvoorbeeld Sonbol 2016. In het Verenigd Koninkrijk is al een standaard *Sharia law marriage contract* ontwikkeld die allerlei rechten voor moslim vrouwen waarborgt. Voor de VS zie Haddad 2006.

afspraken maken over de naam van hun kinderen. Via de uiterste wil kan een erflater regelen dat de nalatenschap na overlijden zal worden verdeeld in overeenstemming met de erfregels uit het islamitische erfrecht.⁴⁷

Als partijautonomie een leidend beginsel is, zal de vrouw uit het voorbeeld van het Soedanese moskeehuwelijk, die niet juridisch maar wel feitelijk de echtgenote van haar man was, is na een informele scheiding voor haar sociale omgeving net zo'n gescheiden vrouw als de vrouw wier huwelijk door de Nederlandse rechter is ontbonden, of wordt misschien zelfs nog méér als een gescheiden vrouw gezien. Deze vrouw zal dan in ieder geval bij de rechter nog de bruidsgave die ze met haar man had afgesproken, kunnen vorderen, omdat zij deze samen met haar man had afgesproken. Dat het onderliggend huwelijk niet als geldig huwelijk wordt erkend, hoeft dan geen belemmering te vormen. Dat de bruidsgave een islamitische achtergrond heeft en in ons recht niet bestaat, vormt evenmin een probleem. De afspraak is immers bepalend.

Partijautonomie kan nooit onbegrensd worden toegelaten. Belangen van mogelijk zwakke partijen, in dit verband in het bijzonder vrouwen en kinderen, maar ook fundamentele rechtsbeginselen, en ook algemene belangen, moeten voldoende beschermd blijven. Nagedacht zou nog kunnen worden of in deze bescherming al dan niet gedifferentieerd zou moeten worden al naar gelang de rechtsorde waarbinnen afspraken worden gemaakt. Gebeurt dit in het buitenland onder buitenlands islamitisch familierecht, dan ligt thans de grens bij de openbare orde. Gebeurt dit in Nederland onder Nederlands recht, dan wordt thans nog het criterium gevormd en dus ligt de grens bij strijdigheid met wet, goede zeden of openbare orde⁴⁸.

Tot slot, het overlaten aan mensen zelf, verlangt dat alle betrokkenen goed zijn of worden geïnformeerd over hun rechten, plichten, gevolgen en rechtsposities.

4 Dialoog en samenwerking

In een vierde benaderingswijze worden de drie normatieve ordes in onderlinge samenhang gezien. Zij werken in wisselwerking met elkaar. Mensen, ik zei het al, navigeren, en sluiten de ene keer aan bij een seculiere Nederlandse norm, een andere keer bij een islamitische, of normen van de ene orde worden ingekleurd door waarden uit een andere orde. Er is sprake van een hybride functionerend stelsel van normen en waarden. Er wordt daarbij de ene keer een beroep gedaan op de Nederlandse autoriteiten, een andere keer op de buitenlandse, en weer een andere keer op religieuze gezagsdragers of gezaghebbenden uit de eigen gemeenschap⁴⁹.

Een stelsel dat hieraan recht doet kan alleen ontstaan door een dialoog over statelijke normen en groepsnormen en verlangt samenwerking ook met representanten van gemeenschappen, en met autoriteiten in het buitenland.

⁴⁷ Zie bijvoorbeeld Rutten 2007 (2).

⁴⁸ Art. 3:40 BW en 4:44 BW.

⁴⁹ Onderzoek toont aan dat imams in Nederland een grote rol vervullen in familiezaken en bij geschillenbeslechting onder moslims. Zie bijvoorbeeld Bakker e.a. 2010; Rutten e.a. 2015.

Eerste stap is daarbij dat er over en weer kennis van en inzicht in elkaars rechtsordes is om te kunnen weten wat *in concreto* rechtsgevolgen voor betrokkenen zijn. De imam die een Soedanees koppel in een moskee in Nederland in de echt verbindt, zelfs een polygaam huwelijk, en natuurlijk het koppel zelf, moeten het weten als een dergelijke huwelijksluiting in Nederland niet is toegestaan, en als dit huwelijk in Nederland geen geldig huwelijk is, dat de echtgenoten niet door het recht worden beschermd; zij moeten weten wat dit betekent voor de rechtspositie en sociale positie van de betrokkenen; dat zij hierdoor bovendien in een spagaat kunnen komen te verkeren tussen het officiële recht en het sociaal functionerende islamitische recht.

Nederlandse rechters van hun kant, zouden idealiter oog moeten hebben voor de betekenis en de gevolgen van hun beslissingen die deze hebben binnen de sociale gemeenschap en in het land van herkomst. De effectiviteit van hun beslissing kan immers worden ondermijnd als deze niet ook wordt gedragen door de sociale gemeenschap, of als hieraan geen medewerking wordt verleend door de autoriteiten in de andere rechtsorde. De Nederlandse rechter die een Egyptische man verplicht tot het betalen van partneralimentatie, belet hiermee niet dat bij de Egyptische rechter andere financiële voorzieningen worden gevraagd.

Bij het volgen van deze vierde weg, is niet uit te sluiten dat tot een meer hybride rechtsstelsel moet worden gekomen, een hedendaagse variant van rechtspluralisme. Met constructies zoals die in een aantal andere Europese landen al bestaan, waar niet iedere vorm van samenwerking tussen statelijke en religieuze autoriteiten in familierechtelijke aangelegenheden rigoureus wordt afgewezen.⁵⁰ Een systeem van *joint governance*.⁵¹ Er zouden, aldus ook enkele auteurs, nieuwe wegen moeten worden ontdekt waarin juridische autoriteit wordt *verdeeld* tussen de staat en de minderheden.⁵²

Een hybride rechtsstelsel met constructies waarin niet alles wat zich afspeelt binnen de informele orde, buiten de formele rechtsorde wordt gehouden.

Met misschien een openbare orde in het IPR die niet enkel meer wordt gestoeld op fundamentele beginselen van de Nederlandse rechtsorde, maar rekening houdt met een verbondenheid met één of meer andere rechtsordes. Met een kwalificatie en beoordeling

⁵⁰ Bijvoorbeeld in het Verenigd Koninkrijk en de Scandinavische landen. Zie over informele geschillenbeslechtingeninstituties onder moslims in het Verenigd Koninkrijk onder meer: Bano 2012 (1, 2 en 3); Douglas 2011; Keshavjee 2013; Shah 2014, p. 21; Shah 2010; Zee 2016, p.95-159. Voor religieuze huwelijken en de civiele status in Scandinavische landen: Jänterä- Jareborg 2014 (1), p. 89-90, 2011, p. 82-90 en 2010 (Zweden); Jansen Frederiksen 2014, p. 95-96 (Noorwegen); en in de VS: McClain 2012, p. 315.

⁵¹ Shachar 2001, p. 5-6, 147-150: 'Joint governance models all share the recognition that the group, the state, and the individual are inevitably intertwined in a complex web' (p. 147); Joint governance does 'take into consideration the interests of all three participants in the multicultural triad, and establishes a dynamic and multi-level division of authority' (p. 150). Vergelijk ook MacFarlane waar zij de strategie van '*Convergence*' bespreekt waarin zij uitgaat van een integratieve benadering waarin stelsels elkaar wederzijds beïnvloeden, MacFarlane 2012, p. 246.

⁵² Shachar 2001, p. 146; MacFarlane 2012, 246; Diverse bijdragen in Nichols 2012, met name over de rol van de Staat en rolverdeling tussen de Staat en religieuze gemeenschappen op het gebied van huwelijk en echtscheiding. McClain heeft het in dit verband over *Shared Jurisdiction*, McClain 2012.

van rechtsfiguren en rechtssituaties in de betekenis die zij door hun verbondenheid met meerdere rechtsordes, daadwerkelijk bezitten.⁵³

Onderzoek en valorisatie

Islamitisch familierecht *is* in Nederland van betekenis, en daarom moeten we in Nederland werken aan een rechtssysteem dat daarbij aansluit.

Er is nog veel onderzoek nodig. Voor Europa heeft het door de Europese Commissie gesteunde *Religare* project⁵⁴ een belangrijke *boost* gegeven aan de discussie hoe binnen Europese rechtsstelsels, ook in het familierecht met religieuze normatieve diversiteit, en dus ook met islamitisch familierecht, kan worden omgegaan. Aan meerdere onderzoeksinstellingen in Europa wordt hard doorgewerkt op dit terrein⁵⁵, alsook door individuele wetenschappers wereldwijd. Hierdoor is inmiddels aardig zicht op de stand van zaken in rechtspraak, wetgeving en beleid. Ook zijn fundamenten gelegd om op voort te bouwen. Er is echter ook nog veel te doen, zowel op het gebied van verwerving van kennis over en werking van het familierecht in moslimlanden, als voortgezet onderzoek naar juridische oplossingen.

Dat het niet eenvoudig een kwestie is van een boek openslaan, maar dat vaak heel gedetailleerde kennis alsook kennis van de buitenlandse rechtspraktijk nodig kan zijn, moge duidelijk worden uit het volgende en laatste voorbeeld dat ik geef.

In een recente zaak die werd beslist door de rechtbank Midden-Nederland werd een Iraanse man verplicht om een bruidsgave van bijna 41.000 euro aan de vrouw te betalen. De man had aan de rechter gevraagd of hij dit bedrag in vijf jaar tijd in termijnen kon afbetalen omdat dit in Iran gebruikelijk zou zijn. Omdat de man dit laatste niet kon bewijzen, werd dit verzoek van de man afgewezen en moest hij het bedrag in één klap betalen.⁵⁶ Nu zal het, denk ik, niemand verbazen dat het geen makkelijke opdracht aan de man was om aan te tonen dat het inderdaad in Iran praktijk is dat wordt toegestaan dat betaling van de bruidsgave in termijnen kan geschieden. Dat vergt toegang tot gespecialiseerde literatuur, of toegang tot de Iraanse rechtspraktijk. Nu was ik in het najaar in Iran waar enkele advocaten mij vertelden dat het in Iran inderdaad gebruikelijk is dat de bruidsgave in termijnen kan worden afbetaald. Ik ben het gaan napluizen, en ik vond literatuur waarin werd bevestigd dat, gezien de hoge bedragen die in Iran tegenwoordig aan bruidsgave moeten worden betaald⁵⁷, terwijl de economische omstandigheden een daadwerkelijke betaling vaak onmogelijk maken, dat Iraanse rechters toestaan dat in termijnen wordt betaald⁵⁸ of dat

⁵³ Fournier meent dat afstand kan worden gedaan van een formalistische normatieve benadering van de bruidsgave als voldoende oog is voor de complexiteit van de religieuze interacties, seculiere normen, man-vrouw verhouding en diversiteit in achtergronden in concrete zaken, Fournier 2010, p. 150-151.

⁵⁴ Hierover: Foblets 2015.

⁵⁵ Bijvoorbeeld aan het Max Planck Instituut in Göttingen, het Max Planck Instituut in Halle, Max Planck Instituut Hamburg, het Erlangen Centre for Islam and Law in Europe, de School of Oriental and African Studies (SOAS), het Uppsala Religion and Society Research Centre (CRS), Institut d'Études de l'Islam et des Sociétés du Monde Musulman (IISMM-EHESS) in Parijs, en het Centre de droit arabe et musulman, Suisse.

⁵⁶ Rechtbank Midden-Nederland 13 juli 2016, ECLI:NL:RBMNE:2016:3771.

⁵⁷ Yassari 2016, p. 133-135; Yassari 2014, p. 184-195.

⁵⁸ Yassari 2016, p. 135; Yassari 2014, p. 194.

partijen zelf overeenkomen dat in termijnen kan worden betaald dan wel met elkaar afspreken dat met de betaling van een lagere bruidsgave kan worden volstaan⁵⁹.

Onderzoek op het onderhavige gebied strekt zich uit tot alle migratielanden waar moslims wonen. Dit onderzoek beperkt zich niet tot het IPR en familierecht, maar strekt zich uit tot vele andere juridische rechtstakken: rechtstheorie, rechtsvergelijking, rechtsgeschiedenis, mensenrechten, migratierecht, strafrecht, en belastingrecht, en daarnaast ook tot niet juridische disciplines, met name sociale wetenschappen. Vanwege de invloed die familieverbanden kunnen hebben op het welzijn van mensen, zal ook het leggen van verbanden met gezondheidswetenschappen en economische wetenschappen, verrijkende en vernieuwende resultaten kunnen opleveren.

Onderzoek op dit gebied beperkt zich tenslotte niet tot boeken, maar vergt altijd tevens empirisch onderzoek, onderzoek in het veld.

Maar er is méér nodig. Als je de juridische middelen en methode hebt, als je weet hoe het moet, maar het wordt in de praktijk niet gekend, of niet gedaan, dan ben je alsnog een vreemdeling in Jerusalem. Wetenschappelijk verworven kennis moet worden overgedragen, en wel aan al diegenen die het recht in de praktijk handen en voeten moeten gaan geven.

De Universiteit Maastricht is, gelet op haar aandacht voor het grensoverschrijdende, gezien haar streven naar interdisciplinair onderzoek, en gelet op haar stimulerende werkomgeving, de juiste plek om dit onderzoek voort te zetten. Ook ons onderwijssysteem maakt het mogelijk de juristen van de toekomst op het onderhavige terrein te onderwijzen. Verspreiding van kennis onder de juridische en andere beroepsgroepen in Nederland, zie ik bovendien als een van de speerpunten van de leerstoel die ik gestalte mag geven.

Dank

Ik ben de Universiteit Maastricht dan ook zeer erkentelijk voor het instellen van deze bijzondere leerstoel. Ik ben er trots op dat de Universiteit zich op dit gebied wil profileren en ik ervaar de leerstoel als een belangrijke impuls voor het ontwikkelen van nieuwe ideeën. Ik wil de Universiteit, de rector magnificus, de Faculteit der Rechtsgeleerdheid en de capaciteitsgroep privaatrecht in het bijzonder, en de leden van het Curatorium van harte danken voor het in mij gestelde vertrouwen.

Beste mensen, lieve familie

Ik zou hier niet hebben gestaan als ik niet omringd was geweest door de vele mensen die mij zowel intellectueel, professioneel en in de persoonlijke sfeer hebben gestimuleerd en bijgestaan.

Tijdens mijn rechtenstudie aan de Universiteit Utrecht, waar ik mij verdiepte in de taal en culturen van de Arabische wereld, was het Frans van der Velden die mij in aanraking bracht met de wetenschap en met het islamitische familie- en erfrecht. René de Groot nam het stokje al gauw over; een positievere leermeester dan hij, is moeilijk denkbaar. Dankjewel voor jullie beider inspiratie.

⁵⁹ Yassari 2014, p. 165.

Onderzoek op dit terrein doe je niet alleen. Ik ben dankbaar voor de fijne samenwerking met alle onderzoekers van het onderzoeksteam in Maastricht, met de collega's van andere universiteiten en van maatschappelijke organisaties met wie ik de afgelopen jaren in allerlei projecten heb samengewerkt, alsook met de collega's met wie ik onderwijs in Maastricht en in Hasselt heb mogen vormgeven. Dank ook aan de medewerkers van het secretariaat die altijd klaar staan om te helpen, waarbij ik met name José wil noemen.

Dank niet in de laatste plaats aan degenen die er buiten werktijd voor mij waren: mijn lieve vriendinnen en vrienden, mijn vier fantastische zussen en, met stip op 1, mijn zonen Pieterjan en Naud.

Ubi bene, ibi patria: Waar men zich goed voelt, daar is zijn vaderland.

Ik heb gezegd.

Literatuur

Aldeeb, Sami, *Le droit musulman de la famille et des successions à l'épreuve des ordres juridiques occidentaux*, Sami Aldeeb et Andrea Bonomi (éd.), Publications de l'Institut suisse de droit comparé, Zürich: Schulthess 1999

An-Na'im, Abdullahi Ahmed, 'The Interdisciplinarity of Human Rights', in: Gearty, Conor and Costas Douzinas (eds.), *The Cambridge Companion to Human Rights Law*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012

An-Na'im, Abdullahi Ahmed, *Toward an Islamic Reformation: Civil Liberties, Human Rights and International Law*, New York: Syracuse University Press 1990

Anver, M. Emon, Ahmed Rumei and Natasha Bakht, 'The Incorporation of *Shari'a* in North America: Enforcing the *Mahr* to Combat Women's Poverty Post-relationship Dissolution', in: *The Oxford Handbook of Islamic Law* 2015 (Chapter)
<http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199679010.001.0001/oxfordhb-9780199679010-e-12>

Arvidsson, Matilda, 'Facing the Unknown/Defacing the Known – *Mahr* in Swedish Courts', in: Rubya Mehdi and Jorgen S. Nielsen (eds.), *Embedding Mahr in the European Legal System*, Copenhagen: DJØF Publishing 2011, p. 233-262

Bakker, L.G.H., A.J. Gehring, K. van Mourik, M.M. Claessen, C. Harmsen en E. Harmsen, *Sharia in Nederland. Een studie naar islamitische geschilbeslechting bij moslims in Nederland*, Nijmegen: Rijksuniversiteit Nijmegen / WODC 2010

Bano, Samia, *Muslim Women and Shari'ah Councils: Transcending the Boundaries of Community and Law*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2012 (1)

Bano, Samia, 'Muslim Women, Divorce and Shari'ah Councils in Britain', in: Mehdi, Rubya, Werner Menski and Jorgen S. Nielsen (eds.), *Interpreting Divorce Laws in Islam*, Copenhagen: DJØF Publishers 2012 (2), p. 259-288

Bano, Samia, *An Exploratory Study of Shariah Councils in England with Respect to Family Law*, Report for the Ministry of Justice/University of Reading 2012 (3)

Bano, Samia, 'Muslim Marriage and *Mahr*: The Experience of British Muslim Women', in: Rubya Mehdi and Jorgen S. Nielsen (eds.), *Embedding Mahr in the European Legal System*, Copenhagen: DJØF Publishing 2011, p. 263-288

Bano, Samia, 'Muslim Family Justice and Human Rights: The Experience of British Muslim Women', in: *Journal of Comparative Law* 2007, 2, p. 38-66

Berger, Maurits S. (ed.), *Applying Shari'a in the West. Facts, Fears and the Future of Islamic Rules on Family Relations in the West*, Leiden: Leiden University Press 2013

Bernard-Maugiron, N. and B. Dupret (eds.), *Ordre public et droit musulman de la famille en Europe et en Afrique du Nord*, Bruxelles: Bruylant 2010

Bix, Brian H., 'Pluralism and Decentralization in Marriage Regulation', in: Nichols, Joel A. (ed.), *Marriage and Divorce in a Multicultural Context*, Cambridge: Cambridge University Press 2012, p. 60-77

Boele-Woelki, Katharina, Nina Dethloff, Werner Gephart, *Family Law and Culture in Europe: Developments, Challenges and Opportunities*, Antwerpen: Intersentia 2014

Brahm, Geoffrey, *Authenticity, Autonomy and Multiculturalism*, London/New York: Routledge 2015

Büchler, Andrea, *Islamic Law in Europe? Legal Pluralism and its Limits in European Family Laws*, Farnham: Ashgate 2011 (paperback 2016)

Büchler, Andrea and Amira Latif, 'Judicial encounters with Islamic and Middle Eastern family law in Switzerland from a private international law perspective – marriage and divorce', in: Giunchi, Elisa (ed.), *Muslim Family Law in Western Courts*, London/New York: Routledge 2014, p. 55-86

Christensen, Camilla, 'Mahr in Danish Law', in: Rubya Mehdi and Jorgen S. Nielsen (eds.), *Embedding Mahr in the European Legal System*, Copenhagen: DJØF Publishing 2011, p. 219-232

Douglas, G. e.a. (eds.), *Social Cohesion and Civil Law: Marriage, Divorce and Religious Courts*, Cardiff: Cardiff University 2011
<http://www.law.cf.ac.uk/clr/Social%20Cohesion%20and%20Civil%20Law%20Full%20Report.pdf>

Eekelaar, John, 'From Multicultural to Cultural Voluntarism: A Family-Based Approach', in: *The Political Quarterly* 2010, 81/3, p. 344-355

Emon, Anver M., Rume Ahmed, Natasha Bakht, *The Incorporation of Shari'a in North America : Enforcing the Mahr to Combat Women's Poverty Post-relationship Dissolution*, *The Oxford Handbook of Islamic Law* 2015
<http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199679010.001.0001/oxfordhb-9780199679010-e48>

Estin, Ann Laquer, 'Unofficial Family Law', in: Nichols, Joel A. (ed.), *Marriage and Divorce in a Multicultural Context*, Cambridge: Cambridge University Press 2012, p. 92-119

Fadel, Mohammad A., 'Political Liberalism, Islamic Family Law, and Family Law Pluralism', in: Nichols, Joel A. (ed.), *Marriage and Divorce in a Multicultural Context*, Cambridge: Cambridge University Press 2012, p. 164-199

Failing, Marie A., Elizabeth R. Sachiltz, Susan J. Stabile, *Feminism, Law and Religion*, London: Routledge 2013

Foblets, Marie-Claire (ed.), *Le code marocain de la famille en Europe*, Bruxelles: La Charte 2016

Foblets, Marie-Claire, 'The Challenges of (New) Religious Diversity in Europe', in: Kruiniger, Pauline (ed.), *Recht van de Islam 29*, Den Haag: Boom juridische uitgevers 2015, p. 85-97

Foblets, Marie-Claire, 'Preface: Family, Religion and Law in Europe: Embracing Diversity from the Perspective of Cultural Encounters', in: Prakash Shah a.o., *Family, Religion and Law; Cultural Encounters in Europe*, Farnham/Burlington: Ashgate 2014, p. xi-xvi

Foblets, Marie-Claire and Nadjma Yassari (eds.), *Approches juridiques de la diversité culturelle*, Leiden : Brill / Martinus Nijhoff Publishers 2013

Foblets, Marie-Claire, 'Accommodating Islamic Family Law(s): A Critical Analysis of Some Recent Developments and Experiments in Europe', in: Berger, Maurits S. (ed.), *Applying Shari'a in the West. Facts, Fears and the Future of Islamic Rules on Family Relations in the West*, Leiden: Leiden University Press 2013, p. 207-226

Fournier, Pascale, *Marriages musulmans, tribunaux d'Occident les transplantations juridiques et le regard du droit*, Press the Sciences Po 2013

Fournier, Pascale, *Muslim Marriage in Western Courts. Lost in Transplantation*, Farnham/Burlington: Ashgate 2010

Francavilla, Domenico, 'The Uniformisation of Family Law in Europe and the Place of Ethnic Minorities', in: Shah, Prakash a.o. (eds), *Family, Religion and Law; Cultural Encounters in Europe*, Farnham/Burlington: Ashgate 2014, p. 103-114

Giunchi, Elisa, *Muslim Family Law in Western Courts*, London/New York: Routledge 2014

Griffiths, John, 'What is Legal Pluralism?', in: *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law* 1986, 24, p. 1-56

Haas, Siegfried (ed.), *Family, Law and Religion. Debates in the Muslim World and their Implications for Co-operation and Dialogue*, Vienna: Austrian Association for the Middle East 2009

Haddad, Yvonne Yazbeck e.a., *Muslim Women in America: The Challenge of Islamic Identity Today*, Oxford: Oxford University Press 2006, p. 113-119

Jansen Frederiksen, Katja, 'The recognition of transnational Muslim marriages and divorces by Norwegian courts and other competent authorities', in: Giunchi, Elisa, *Muslim Family Law in Western Courts*, London/New York: Routledge 2014, p. 87-112

Jansen Frederiksen, Katja, 'Mahr (dower) as a Bargaining Tool in a European Context: a Comparison of Dutch and Norwegian Judicial Decisions', in: Rubya Mehdi and Jorgen S. Nielsen (eds.), *Embedding Mahr in the European Legal System*, Copenhagen: DJØF Publishing 2011, p. 147-190

Jänträ-Jareborg, Maarit, 'On the Cooperation between Religious and State Institutions in Family Matters: Nordic Experiences', in: Shah, Prakash a.o. (eds), *Family, Religion and Law; Cultural Encounters in Europe*, Farnham/Burlington: Ashgate 2014 (1), p. 79-101

Jänträ-Jareborg, Maarit, 'Cross-border Family Cases and Religious Diversity: What can Judges Do?', in: Shah, Prakash a.o. (eds), *Family, Religion and Law; Cultural Encounters in Europe*, Farnham/Burlington: Ashgate 2014 (2), p. 143-163

Jänträ-Jareborg, Maarit, 'Religious Personal Laws, Freedom of Religion, Human Rights and Public Policy in Private International Law', in: *The 90th Birthday of Boutros Boutros-Ghali: Tribute of the Curatorium to Its President*, Leiden: Martinus Nijhoff Publishers 2013, p. 155-170

Jänträ-Jareborg, Maarit, 'National Reports on Marital Agreements and Private Autonomy: Sweden', in: Jens, I. and M. Scherpe (red.), *Marital Agreements and Private Autonomy in Comparative Perspective*, Oxford: Hart Publishing Ltd. 2012, p. 370-402

Jänterä-Jareborg, Maarit, 'The legal scope for religious identity in family matters – The Paradoxes of the Swedish approach', in: J. Mair and E. Örüçü, *The Place of Religion in Family Law: A Comparative Search*, Cambridge: Intersentia 2011, p. 73-96

Jänterä-Jareborg, Maarit, 'Sweden', in: *Religion and the Secular State: National (Interim) Reports*, J. Martinez-Torrón and W. Cole Durhan Jr. (dirs), Washington DC 2010

Jordens-Cotran, L., 'De kwalificatie van de bruidsgave', in: *Tijdschrift voor Nederlands Internationaal Privaatrecht (NIPR)* 2000, p. 391-396

Keshavjee, Mohamed M., *Islam, Sharia & Alternative Dispute Resolution*, London/New York: I.B. Tauris 2013

Kruiniger, Pauline, *Islamic Divorces in Europe*, Den Haag: Eleven International Publishers 2015

Kulk, Friso, *Laverend langs grenzen. Transnationale gezinnen en Nederlands en islamitisch familie- en nationaliteitsrecht*, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2013

Kymlicka, Will, *Multicultural citizenship*, Oxford: Oxford University Press 1996

Linant de Bellefonds, Y., *Traité de droit musulman compare, Tome II : Le mariage, la dissolution du mariage*, Paris/La Haye: Mouton 1965

Loenen, T., W. van Rossum and J. Tigchelaar, 'Human Rights Law as a site of struggle over multicultural conflicts – Comparative and multidisciplinary perspectives', *Utrecht Law Review* 2012, 6(2)

Løvdal, Lene, 'Mahr and Gender Equality in Private International Law: The Adjudication of Mahr in England, France, Norway and Sweden', in: Rubya Mehdi and Jorgen S. Nielsen (eds.), *Embedding Mahr in the European Legal System*, Copenhagen: DJØF Publishing 2011

Løvdal, Lene, *Private international law, Muslim laws and gender equality : the adjudication of mahr in Scandinavian, English and French courts*, Oslo: Det juridiske fakultet 2008

MacFarlane, Julie, *Islamic Divorce in North America: A Shari'a Path in a Secular Society*, Oxford: Oxford University Press 2012

Maclean, M. and J. Eekelaar (eds.), *Managing Family Justice in Diverse Societies*, Oxford: M Hart Publishing 2013

Mair, J. and E. Örüçü (ed), *The Place of Religion in Family Law: A Comparative Search*, Cambridge: Intersentia 2011

Malik, Maleiha, *Minority Legal orders in the UK: Minorities, Pluralism and Law*, London: British Academy 2012

McClain, Linda C., 'Marriage Pluralism in the United States: on Civil and Religious Jurisdiction and the Demands of Equal Citizenship', in: Nichols, Joel A. (ed.), *Marriage and Divorce in a Multicultural Context*, Cambridge: Cambridge University Press 2012, p. 309-340

Mehdi, Rubya, 'Strengthening women's rights in contexts of legal pluralism: the example of "Mahr" (dower) practices by Pakistani Muslims in Denmark', *Religion, gender, and the public sphere* 2014, p. 143-154

Mehdi, Rubya, Werner Menski and Jorgen S. Nielsen, *Interpreting Divorce Laws in Islam*, Copenhagen: DJØF Publishers 2012

Mehdi, Rubya and Jorgen S. Nielsen (eds.), *Embedding Mahr in the European Legal System*, Copenhagen: DJØF Publishing 2011

Menski, Werner, 'Plurality-Conscious Rebalancing of Family Law Regulation in Europe', in: Shah, Prakash a.o. (eds), *Family, Religion and Law; Cultural Encounters in Europe*, Farnham/Burlington: Ashgate 2014, p. 29-48

Menski, Werner, 'Law as a Kite: Managing Legal Pluralism in the Context of Islamic Finance', in: V. Cattelan (ed.), *Islamic finance in Europe: towards a plural financial system*, Elgar 2013, p. 15-31

Mir-Hosseini, Z., 'Justice, equality and Muslim family laws: new ideas, new prospects', in: Z. Mir-Hosseini, K. Vogt, L. Larsen and C. Moe (eds.), *Gender and Equality in Muslim Family Law. Justice and ethics in the Islamic legal tradition*, London: I.B. Tauris 2013 (paperback: J.A. Allen & Co 2017)

Mirza, Munira, ABI Senthilkumaran and Zein Ja'far, *Living Apart Together: British Muslims and the Paradox of Multiculturalism*, London: Policy Exchange 2007

Nichols, Joel A. (ed.), *Marriage and Divorce in a Multicultural Context. Multi-Tiered Marriage and the Boundaries of Civil Law and Religion*, Cambridge: Cambridge University Press 2012

Nichols, Joel A., 'Multi-Tiered Marriage: Reconsidering the Boundaries of Civil Law and Religion', in: Nichols, Joel A. (ed.), *Marriage and Divorce in a Multicultural Context*, Cambridge: Cambridge University Press 2012, p. 11-59

Onay, A.H., 'De "mahr" gekwalificeerd', in: *Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht* 2016, p. 156-163

Oostrom-Streep, N.C. van, 'Inpassing islamitische figuren in het Nederlandse recht', *Civiel en Fiscaal Tijdschrift Vermogen* (FTV) 2015/18/4

Quraishi, Asifa and Frank E. Vogel (eds.), *The Islamic Marriage Contract. Case Studies in Islamic Family Law*, Cambridge/Massachusetts: Harvard University Press 2008

Reinhartz, Barbara, 'Invloed van islamitische rechtsfiguren in het civiele recht in Nederland', in: K. Heinze-Briesemeister en B. Reinhartz, *Invloed van islamitische rechtsfiguren in het civiele recht in Duitsland en Nederland*, Nederlandse Vereniging voor Rechtsvergelijking vol. 71, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2012, p. 25-64

Rohe, Mathias, 'Shariah in Europe', in: *The Oxford Handbook of European Islam*, Oxford: Oxford University Press 2015, p. 656-700

Rohe, Mathias, 'Family and the Law in Europe: Bringing together Secular Legal Orders and Religious Norms and Deeds', in: Shah, Prakash a.o. (eds), *Family, Religion and Law; Cultural Encounters in Europe*, Farnham/Burlington: Ashgate 2014, p. 49-78

Rohe, Mathias, 'On the Foundations of Human Rights: Religious and Secular Approaches in the West and in Islam', in: Ven, Johannes A. van der, Hans Georg Ziebertz (eds.), *Tensions within and between religions and human rights*, Leiden: Brill 2012, p. 67-93

Rutten, Susan, 'Ouderschap en ouderlijk gezag bij niet-erkende islamitische huwelijken', *Justitiële Verkenningen* 2016 (1), 4, themanummer: Modern gezinsleven en het recht, p. 45-57

Rutten, Susan, 'Polygame perikelen en openbare orde; de uitdaging van Europa en multicultureel Nederland', in: Vonk, O. e.a. (eds.), *Grootboek*, Deventer: Wolters Kluwer 2016 (2), p. 335-347

Rutten, Susan, Esther van Eijk, Lisanne Drost, Khadija Kadrouch-Outmany, Eliane Smits van Waesberghe, *Gewoon Getrouwd. Een onderzoek naar kindhuwelijken en religieuze huwelijken in Nederland*, Maastricht 2015

Rutten, Susan, 'Financiële aanspraken na scheiding in het islamitisch recht, en wat hiervan overblijft in Nederland', in: K. Boele-Woelki e.a., *Actuele ontwikkelingen in het familierecht*, UCERF Reeks nr. 6, Ars Aequi Libri Nijmegen 2012 (1), p. 31-44

Rutten, Susan, 'Vervreemd van thuis', in: J. Claessen en D. de Vocht (red.), *Humaan strafwerk*; Liber Amicorum Gerard de Jonge, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2012 (2), p. 331-343

Rutten, Susan, 'The struggle of embedding the *mahr* in a Western legal system', in: Rubya Mehdi en Jorgen Nielsen, *Embedding the Mahr*, Copenhagen: DJØF Publishing 2011, p. 113-146

Rutten, Susan, 'Besnijdeniszaken voor de Nederlandse rechter', in: Pauline Kruiniger (ed), *Recht van de Islam 24*, Den Haag: Boom juridische uitgever 2010, pp. 67-78

Rutten, Susan, 'Een andere aanpak van de Islamitische bruidsgave', *Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht* 2009, p. 329-336

Rutten, Susan, 'De bruidsgave: op zoek naar goud', *Tijdschrift voor Nederlands Internationaal Privaatrecht (NIPR)* 2007 (1), p. 101-115

Rutten, Susan, 'SHARIAH-testamenten', in: *WPNR* 6705 (2007)(2), pp. 305-313

Rutten, Susan, *Cultuur en familierecht in eigen kring*, Preadvies voor de Nederlandse Vereniging voor Rechtsvergelijking, Deventer Kluwer 2005, p. 39-94

Rutten, Susan, 'Familierecht anders bezien. Ontwikkeling van familierecht op een multiculturele grondslag', in: N.F. van Manen, *De multiculturele samenleving en het recht*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 2002, p. 103-116

Shachar, Ayelet, 'Faith in Law? Diffusing Tensions Between Diversity and Equality', in: Nichols, Joel A. (ed.), *Marriage and Divorce in a Multicultural Context*, Cambridge: Cambridge University Press 2012, p. 341-356

Shachar, Ayelet, *Multicultural Jurisdictions. Cultural Differences and Women's Rights*, Cambridge: Cambridge University Press 2001

Shah, Prakash, 'Legal Responses to Religious Diversity (or to Cultural Diversity?)', in: ..., *Handbook of Law and Religion*, London: Routledge 2015, p. 119-132

Shah, Prakash, Marie-Claire Foblets and Mathias Rohe (eds), *Family, Religion and Law; Cultural Encounters in Europe*, Farnham/Burlington: Ashgate 2014

Shah, Prakash, 'Distorting Minority Laws? Religious Diversity and European Legal Systems', in: Shah, Prakash a.o. (eds), *Family, Religion and Law; Cultural Encounters in Europe*, Farnham/Burlington: Ashgate 2014, p. 1-27

Shah, Prakash, 'Ethnic and religious diversity in Britain: Where are we going?' in: Geraldine Healy, Gill Kirton and Mike Noon (eds.), *Equality, inequalities and diversity: From global to local*, Basingstoke: Palgrave, 2010, p. 77-92

Shah, Prakash (ed), *Law and Ethnic Plurality: Socio-legal perspectives*, Leiden/Boston : Martinus Nijhoff 2007

Sona, Federica, 'Defending the Family Treasure Chest: Navigating Muslim Families and Secured Positivist Islands of European Legal Systems', in: Shah, Prakash a.o. (eds), *Family, Religion and Law; Cultural Encounters in Europe*, Farnham/Burlington: Ashgate 2014, p. 115-141

Sonbol, Amira, 'Marriage contracts in Islamic history', in: Nadjma Yassari (ed.), *Changing God's Law: The Dynamics of Middle Eastern Family Law. Islamic Law in Context*, London/New York: Routledge Chapman Hall 2016, p. 225-244

Sportel, Iris, *Divorce in Transnational Families : Marriage, Migration and Family Law*, Palgrave MacMillan 2016

Sportel, Iris, 'Maybe I'm still his wife'. *Transnational divorce in Dutch-Moroccan and Dutch-Egyptian families*, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2014

Storms, Oka, *Muslim women navigating marriage. A study of women in Northeast Morocco and Dutch Moroccan and Turkish women in the Netherlands*, proefschrift VU Amsterdam 2016

Taylor, Charles, *Multiculturalism*, Princeton: Princeton University Press 1994

Velden, Frans van der, *Inleiding in de shari'a. Een kennismaking met het recht van de islam en van de Islam georiënteerde wereld*, Den Haag: Boom juridische uitgeverij 2016

Voorhoeve, Maaïke, *Family Law in Islam: Divorce, Marriage and Women in the Muslim World*, London: I.B. Tauris 2012

Witte, John Jr. and Joel A. Nichols, 'The Frontiers of Marital Pluralism: An Afterword', in: Nichols, Joel A. (ed.), *Marriage and Divorce in a Multicultural Context*, Cambridge: Cambridge University Press 2012, p. 357-377

Yassari, Nadjma, 'The financial relationship between spouses under Iranian law: a never-ending story of guilt and atonement?', in: Nadjma Yassari (ed.), *Changing God's Law: The Dynamics of Middle Eastern Family Law. Islamic Law in Context*, London/New York: Routledge Chapman Hall 2016, p. 131-150

Yassari, Nadjma, *Die Brautgabe im Familienvermögensrecht: Innerislamischer Rechtsvergleich und Integration in das deutsche Recht*, Tübingen: Mohr Siebeck 2014

Yassari, Nadjma, 'Understanding and Use of Islamic Family Law Rules in German Courts: The Example of the *Mahr*', in: Berger, Maurits S. (ed.), *Applying Shari'a in the West. Facts, Fears and the Future of Islamic Rules on Family Relations in the West*, Leiden: Leiden University Press 2013, p. 165-187

Yassari, Nadjma, 'The Islamic Mahr in German Courts: Characterization in Private International Law and Accommodation in German National Family Law', in: Rubya Mehdi and Jorgen Nielsen, *Embedding the Mahr*, Copenhagen: DJØF Publishing 2011, p. 193-217

Zee, Machteld, *Choosing Sharia? Multiculturalism, Islamic Fundamentalism & Sharia Councils*, Den Haag: Eleven international publishing 2016